

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Педагогічний факультет

Кафедра музичного мистецтва

Кваліфікаційна робота

**з теми: «ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ НА УРОКАХ МУЗИЧНОГО
МИСТЕЦТВА»**

Виконав:

студент II курсу,

ММ1-М23 групи

Спеціальності 014 Середня освіта (Музичне
мистецтво)

Бугера Андрій Іванович

Керівник:

Аліксійчук Олена Станіславівна, кандидат
педагогічних наук,
доцент

Рецензент:

Борисова Тетяна Валеріївна, кандидат
педагогічних наук,
доцент

Кам'янець-Подільський – 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ НА УРОКАХ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА	
1.1. Сутність та структура поняття «громадянська компететність»	8
1.2. Формування громадянської компетентності учнів підліткового віку умовах Нової української школи	18
1.3. Методичні засади формування громадянської компететності в учнів підліткового віку на уроках «Музичного мистецтва»	26
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ НА УРОКАХ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА	
2.1. Діагностика рівнів сформованості громадянської компететності в учнів підліткового віку (хід та результати констатувального експерименту)... ..	35
2.2. Педагогічні умови формування громадянської компететності учнів підліткового віку на уроках «Музичного мистецтва»	42
2.3. Хід та результати формувального етапу дослідно- експериментальної роботи	51
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65
ДОДАТКИ.....	72

ВСТУП

Тенденції активного сучасного розвитку українського суспільства спонукають до суттєвих змін у різних сферах суспільного життя, зокрема обумовлюють трансформацію системи пріоритетів та цінностей. Головна стратегічна мета соціального розвитку України полягає у формуванні громадянського суспільства та побудови правової демократичної держави. Для стабільного та активного розвитку громадянського демократичного суспільства недостатньо обмежитись тільки прийняттям демократичних законів та проголошенням демократичних громадських свобод. Становлення демократичної держави передусім передбачає цілеспрямоване виховання підростаючого покоління з усвідомленням та дотриманням чіткої громадянської позиції, соціальною активністю, високим рівнем моральних та національно-патріотичних якостей.

Окреслений напрямок інтеграції у світовий освітній простір, становлення громадянського суспільства та розвитку демократичної держави зумовлює впровадження відповідних адекватних змін у освітній процес сучасних закладів загальної середньої освіти. У зв'язку з цим виникає необхідність у формуванні громадянської компетентності в учнів підліткового віку, що допоможе підростаючому поколінню у процесі особистісного розвитку, вихованні патріотичних якостей, умінні долати різноманітні соціальні проблеми та толерантно вирішувати конфліктні ситуації. Отже, основою демократичної держави є громадянин з чіткою активною громадянською позицією.

Процес формування громадянської компетентності сучасних підлітків не буде цілісним без опанування сфери мистецтва, що є органічною складовою загальної середньої освіти. Закон України «Про освіту» вказує на те, що «метою повної загальної середньої освіти є різнобічний розвиток, виховання і соціалізації особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення

до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності» [22].

Оновлення освітньої системи у закладах загальної середньої освіти вимагає постійного якісного підвищення її рівня та модернізації змісту, а також постійного пошуку інноваційних технологій, скерованих на оптимізацію результативності освіти та виховання, на формування в дітей ключових інформативних, соціальних, комунікативних та громадянських компетентностей.

Одним з пріоритетних засобів формування громадянської компетентності підлітків виступає музичне мистецтво, адже вивчення творів мистецтва сприяє процесу цілісного духовно-морального розвитку особистості.

Обрана нами проблематика знайшла висвітлення у працях українських науковців. Зокрема, особливості реалізації компетентнісного підходу у сфері мистецької освіти розглядали: І. Бех, Н. Бібік, О. Овчарук, Л. Масол, О. Пометун, О. Савченко та ін. Актуальним проблемам музичної освіти учнів у закладах загальної середньої освіти було присвячено праці В. Бутенко, С. Горбенко, О. Лобової, О. Михайличенко, О. Олексюк, Г. Падалки, Е. Печерської, О. Ростовського, О. Рудницької, Л. Хлебнікової, Г. Шевченко, В. О. Щолокової та ін.

Українські педагоги (В. Дряпіка, О. Олексюк, Г. Падалка, О. Рудницька), розглядаючи проблему громадянського виховання підростаючого покоління, наголошували на тому, що в закладах загальної середньої освіти має бути особливий комплексний підхід до процесу громадянського, духовно-культурного виховання та розвитку інтелектуальної сфери учнів.

Зарубіжними та вітчизняними психологами (О. Киричук, В. Моляко, А. Маслоу, К. Роджерсом та іншими) висвітлено різні аспекти громадянського становлення особистості у процесі комплексного розвитку.

Варто зазначити, що аналіз наукової, методичної, психолого-

педагогічної літератури засвідчив те, що деякі аспекти даної багатогранної проблеми на сьогоднішній день залишаються актуальними та потребують подальшого дослідження. Відтак, протиріччя значущості обраної проблематики і недостатнє її науково-теоретичне обґрунтування та практичне вирішення визначило тему нашої кваліфікаційної роботи «Формування громадянської компетентності учнів підліткового віку на уроках музичного мистецтва».

Об'єкт дослідження – процес формування громадянської компетентності учнів підліткового віку.

Предмет дослідження – педагогічні умови та методи формування громадянської компетентності учнів підліткового віку на уроках музичного мистецтва.

Мета – теоретично обґрунтувати та провести апробацію експериментальної методики формування громадянської компетентності учнів підліткового віку на уроках музичного мистецтва.

Відповідно до мети дослідження необхідно вирішити наступні *завдання*:

- опрацювати психолого-педагогічну та методичну літературу з обраної проблеми дослідження;
- розкрити та обґрунтувати сутність поняття «громадянська компетентність», як однієї з ключових компетентностей учнів підліткового віку;
- висвітлити організаційно-методичні особливості формування громадянської компетентності учнів підліткового віку на уроках музичного мистецтва;
- провести експериментальну апробацію методики формування громадянської компетентності учнів підліткового віку на уроках музичного мистецтва.

Методи дослідження:

- *теоретичного рівня*: теоретичний аналіз методичної, психолого-педагогічної та музично-педагогічної літератури з обраної теми дослідження;
- *емпіричні методи*: творчі завдання, бесіда, інтерв'ю, спостереження за учнями на уроці; кількісний та якісний аналіз результатів дослідно-експериментальної діяльності;

- *статистичні* методи для проведення кількісного аналізу експериментальної роботи та підтвердження вірогідності отриманих результатів експериментального дослідження.

Практичне значення: полягає у тому, що розроблені методичні матеріали мають практико-орієнтоване скерування, не потребують застосування складного обладнання у процесі їх використання. Експериментальна програма може використовуватись у процесі удосконалення освітнього простору ЗЗСО. Розроблений критеріальний апарат дослідження, який містить діагностичні матеріали, може використовуватись для проведення моніторингу освітнього процесу закладу освіти. Матеріали дослідження можуть доповнити методичний супровід практичної роботи педагога закладу загальної середньої освіти, у процесі формування громадянської компетентності учнів.

Експериментальна база дослідження: експериментальна робота проводилась у Мельнице-Подільському ліцеї № 1, Чортківського району, Тернопільської області. У процесі дослідно-експериментальної роботи взяло участь 25 учнів, до експериментальної програми були залучені батьки учнів та учителі.

Апробація результатів. Основні положення дипломної роботи були представлені на 3-х студентських наукових конференціях (2023 р., 2024 р., м. Кам'янець-Подільський).

За результатами дослідження було опубліковано 3 статті:

1. Бугера А. Формування навичок емоційно-образного сприймання у школярів на уроках мистецтва. Велібри пастелі: тези доповідей круглого столу та результати художнього конкурсу III Мистецького симпозіуму пам'яті професора Бориса Негоди (5 квітня 2024 р.). [Збірник в електронному варіанті]. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. С. 15-17.

2. Бугера А. Організаційно-методичні особливості формування громадянської компетентності учнів підліткового віку на уроках музичного

мистецтва. Наукові праці студентів та магістрантів мистецьких спеціальностей. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка., 2024. С. 25-30.

3. Бугера А. Формування громадянської активності учнів закладів загальної середньої освіти на уроках мистецтва. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Актуальні питання сучасної освіти в Україні: виклики та перспективи» 23-24 жовтня 2024 року. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити наступні висновки:

1. Проведений аналіз наукових джерел дозволив охарактеризувати сутність та зміст поняття «громадянська компетентність», що дає підставу для його визначення як: процесу інтегративної освіти та комплексного виховання особистості, що виявляється у здатності та готовності індивіда до активного та усвідомленого виконання соціально значущої діяльності громадянського спрямування, що забезпечує повноцінне входження людини в сучасне громадянське суспільство, проявлення її стійкої громадянської позиції та участь у майбутньому суспільному житті України; зміст даної компетентності передбачав розгляд її основних компонентів: когнітивного, мотиваційно-ціннісного, поведінково-операційного.

2. У дослідженні було обґрунтовано критерії: мотиваційний, когнітивно-ціннісний та діяльнісно-поведінковий критерії та відповідні показники сформованості громадянської компетентності, які дозволили визначити рівні сформованості громадянської компетентності учнів підліткового віку (високий, середній і низький).

3. З метою перевірки експериментальної програми, було проведено дослідно-експериментальне дослідження. Воно проводилося на базі Мельнице–Подільського ліцею, Чортківського району, Тернопільської області. В експериментальній роботі взяло участь 25 учнів підліткового віку, що входили до експериментальної групи, та 20 – до контрольної групи.

Експериментальна робота проходила у 3 етапи і включала констатувальний, формувальний та заключний етапи.

На констатувальному етапі проведене діагностичне дослідження виявило вихідний (початковий) рівень сформованої громадянської компетентності в учнів підліткового віку. Отримані в ході констатувального експерименту дані діагностики вказали на перевагу низького та середнього рівнів сформованості громадянської компетентності в учнів підліткового віку в експериментальній та контрольній групах, що засвідчило недостатній рівень

цілеспрямованої роботи в освітньому закладі за визначеним напрямом.

На другому, формувальному етапі експериментальної роботи, ми впроваджували розроблену експериментальну програму у освітній процес та реалізували визначені педагогічні умови формування громадянської компетентності в учнів підліткового віку на уроках музичного мистецтва.

Під час перебігу експериментальної роботи ми використовували різноманітні форми громадянського виховання підлітків : нестандартні форми проведення уроків (урок-екскурс, урок вікторина, урок-конкурс, урок-концерт, урок-роздум); позаурочну гурткову роботу з фольклорним та хоровим колективами; виступ на методичному семінарі; культурно-масовий захід військово-патріотичної спрямованості «Уроки мужності»; творчі проєкти «Легендарні патріотичні пісні», «Пісні, обпалені війною»; участь у фестивалі патріотичної пісні, літературно-музичні композиції, тематичний концерт.

Особливу увагу ми приділяли вивченню героїчної історії народу, фольклорних зразків, традицій, звичаїв, пізнання культури рідного краю.

При цьому ми постійно поступово ускладнювали використовувані форми та методи роботи, підвищуючи рівень самостійності та самореалізації учнів; їх особистісну активність та ініціативність у ході проведення заходів громадянського спрямування, постійний зв'язок з педагогами, радою школи, батьківським комітетом та соціальними партнерами.

3.У дослідженні підтвердилася ефективність підібраних методів для формування громадянської компетентності в учнів підліткового віку у освітньому просторі сучасного закладу загальної середньої освіти, а саме: бесіди, проєктування, музичного ілюстрування, ігрового занурення та ін.

4. Підтверджено, що формування громадянської компетентності в учнів підліткового віку буде успішним, за умови реалізації наступних **педагогічних умов**:

- інтеграції навчальної та позаурочної діяльності учнів підліткового віку у формуванні у них громадянської компетентності;
- залучення учнів підліткового віку до діяльності органів учнівського самоврядування.
- організації та розширення соціального партнерства у закладі загальної

середньої освіти, що скеровує учнів на взаємодію ліцею з представниками науки, культури, освіти, охорони здоров'я, різних громадських організацій, а також з батьками.

- включення учнів підліткового віку у соціальне проєктування та забезпечення їхньої активної участі у мистецьких та культурно-соціальних проєктах;
- організації спеціальної методичної роботи з підготовки педагогів до формування громадянської компетентності в учнів підліткового віку в ЗЗСО.

Результати діагностичного підсумкового зрізу рівнів сформованої громадянської компетентності в учнів підліткового віку ми провели на заключному етапі експерименту. Було засвідчено, що переважна частина учнів експериментальної групи перемістилась на більш високий рівень сформованості громадянської компетентності. У контрольній групі також засвідчено позитивні зміни, але динаміка цих змін виявилась нижчою, порівняно з експериментальною групою.

Наше дослідження не претендує на вичерпне вирішення обраної проблеми. На наш погляд, варто приділити більше уваги обґрунтуванню використання потенціалу сучасних педагогічних технологій у процесі формування громадянської компетентності учнів підліткового віку та проблемі підготовки педагогів до формування даної компетентності в учнів різних вікових груп.

Подальші наукові розвідки даної проблематики можуть стосуватись питання щодо подальшої розробки критеріїв та рівнів сформованості громадянської компетентності школярів, пошуку ефективних форм та методів громадянської освіти, а також впровадження предмета «Громадянська освіта» в освітній процес закладів загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аббас Н. О. Роль та місце громадянської освіти в демократичному вихованні підростаючого покоління. Виховна робота в школі. 2012. №2. С.37-38.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: підруч. для вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2008. 838 с.
3. Бех І. Д., Чорна, К. І. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Шкільний світ. 2007, №13. С.5.
4. Бібік Н.М. Зростаємо громадянами: розповідь про Конституцію України: навч. пос. Київ: Веселка, 2000. 87 с.
5. Вербицька П.В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку: монографія. Київ : Генеза, 2009. 384с.
6. Виховуємо людину і громадянина [Текст] : навч.-метод. посіб. / упоряд. С. Буров [та ін.]. Дрогобич : Відродження, 2009. 128 с.
7. Вишневський, О. І. На шляху реформ: актуальні питання сучасної української освіти та змісту виховання. Дрогобич: 2005. С.27-35.
8. Вишневський О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Дрогобич, Коло, 2003. 528 с.
9. Вудка М.В. Формування мистецьких компетентностей на уроках музичного мистецтва та художньої культури. Тернопіль – Харків: Ранок, 2011. 144 с.
10. Галицька, І. Ц. Інноваційні технології громадянського виховання. Виховна робота в школі. 2005. №5. С.6.
11. Галкіна Л. Вплив музики на людину: Використання музикотерапії на уроках музичного мистецтва. Шкільний світ. 2016. № 1. С. 1–6.
12. Громадсько-активні школи в Україні: кроки до дій: Посібник зі створення та управління громадсько-активною школою. 2-е видання. Київ :СПД-ФО Парашин К.С., 2008. 164 с.

13. Громадянська освіта у системі роботи класного керівника: метод. посіб. з громад. виховання загальноосвіт. навч. закл., а також пропедевт. заняття для почат. шк. / Вербицька П. В. [та ін.] ; за ред. Вербицької П. В.; Всеукр. асоц. викл. історії та суспіл. дисциплін «Нова Доба». Львів: ЗУКЦ, 2009. 209 с.

14. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя. Київ, ЕТНА-1, 194 с.

15. Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас. Навчальний посібник / Т. Бакка, Т. Ладиченко, Л. Марголіна, В. Дубровський, О. Желіба та ін. Харків: Вид. група «Основа», 2009. 207 с.

16. Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>.

17. Громовий В. Принципи громадянської освіти. Директор школи. 2000. №45. С.4-5.

18. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.

19. Демчук Л. І. Особливості музично-творчої діяльності дітей. Збірник статей НПУ ім. М. Драгоманова. 2010. Вип. 4. С. 24–26.

20. Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. 2001. Т. 19. С. 64-69.

21. Експертна оцінка проекту Концепції громадянської освіти та виховання в Україні. URL: http://centromonitor.com.ua/_p=1279.html.

22. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

23. Іванюк І. Осягнення громадянськості: [Проблеми громадянської освіти]. Педагогічна газета. 1999. №8. С. 4.

24. Івашковський В. В. Створення належних педагогічних умов – визначна складова процесу виховання громадянина. Рідна школа. 2008. №9. С.36-40.

25. Інноваційні технології громадянського виховання учнівської молоді: навчально-метод. посібник / Т. Д. Дем'янчук; Науково-методичний

центр середньої освіти. Київ, 2003. 264 с.

26. Кендзьор П. О. Основні напрями громадянського становлення учнівської молоді у вітчизняній системі освіти і виховання. Науково-методичний часопис. Доба з історичної та громадянської освіти. 2005. С.13-17.

27. Кожем'яка, О. Л. Виховний потенціал проектної діяльності. Історія та правознавство, позакласна робота. 2014. №3, С.2-5.

28. Кикоть В.П. Методика та система виховної роботи в ліцеї. URL: <http://chpal.edukit.ck.ua/Files/downloads97.pd>

29. Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : «К.І.С.», 2004. 112 с.

30. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: Проєкт / Наук. творч. колектив: О.В. Сухомлинська (наук. кер.) та ін. // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. 2000. № 22. С.7-21.

31. Концепція громадянського виховання учнів у системі загальної середньої освіти України (І.Г. Осадчий). URL: <http://www.xn--80aamewp7k6b.com.ua/karta-sajtu2/natsionalno-patriotychne-vyhovannya/kontseptsiya-gromadyanskogovyhovannya-uchniv-u-systemi-zagalnoyi-serednoyi-osvity-ukrayiny-i-gosadchyj>

32. Концепція громадянської освіти в Україні: Проект / Кол. авт.: І.В.Жадан, Т.В.Клинченко, Л.М.Мицик та ін. Педагогічна газета. 2001. № 11. – С. 4-6.

33. Концепція громадянської освіти в школах України: Проект / Кол. авт.: С.Г.Рябов, І.В.Жадан, Т.В.Калиниченко та ін. / Шлях освіти. 2001. № 1. С. 26-31.

34. Концепція формування світогляду громадянина України: Проект / Авт. Ю.Руденко. Освіта. 1996. №63/64. С.8-9.

35. Кроки до демократії: уроки громадянської освіти / О. Пометун, Т. Ремех, Е. Ламах. Київ, АПН, 2001. 128 с.

36. Кузьменко О. Дидактичне забезпечення громадянської освіти в школах України. Педагогіка та психологія: Зб. наук. праць ХДПУ ім.

Г.С.Сковороди, 2001. Вип. 17.С.12-21.

37. Кучеренко О. І. Громадянське виховання учнів в умовах інноваційної школи. Виховна робота в школі. 2021, С.41-44.

38. Кучер О. А. Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів. Київ, 2014. 252 с.

39. Нова українська школа: порадник для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.

40. Лобова О. В. Методичні аспекти формування музично-теоретичних знань на уроках музики. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка.2010. № 6 (193). Ч. І. С. 66–74.

41. Максимова О. О. Ознайомлення дітей з суспільним довкіллям : навчальний посібник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2022. 175 с.

42. Масол Л.М. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах. / Інформаційний збірник міністерства освіти і науки України. 2004. №10. С.4-9.

43. Музичне мистецтво як засіб формування національної свідомості. URL: <http://bo0k.net/index.php?bid=9125&chapter=1&p=achapter>

44. Музичне мистецтво як засіб формування національної самосвідомості в учнів на уроках музики в сучасній українській школі (методичний аспект). URL: <http://docplayer.net/58901616-Muzichne-mistectvo-yak-zasib-formuvannya-nacionalnoyi-samosvidomosti-v-uchniv-na-urokah-muziki-v-suchasniy-ukrayinskiy-shkoli-metodichniy-aspekt.html>

45. Нова українська школа: основи Стандарту освіти. Львів, 2016. 64 с.

46. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. Пост методика. 2013 (3). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1103/?refresh.>]

47. Олексін Ю. Сучасні підходи до формування рис громадянськості особистості. Нова педагогічна думка: наук. журн. Рівне, 2021. № 4. С. 145–152.

48. Оржеховська В.М., Ковганич Г.Г. Учнівське самоврядування: пошук ефективних моделей і технологій: навч. Посібник.Київ: ІПВ, 2007. 234

с.

49. Мокрогуз О. Кому і навіщо потрібна громадянська освіта. Вісник прогр. шкіл. обмінів. 2002. №11. С.8-9.

50. Пекач К.А. Генеза ідей виховання громадянської відповідальності в українській педагогічній думці. Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць. 2015. Вип. 5 (68). С.77-86.

51. Пекач К.А. Структура поняття «громадянська відповідальність учнівської молоді». Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія». 2016. Вип. 239. С.201-207.

52. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / [За заг. ред. О. В. Овчарук]. Київ : К.І.С., 2004. С. 66–72.

53. Пометун О. І. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти. Рідна школа. 2015. С. 65–69.

54. Пометун О. І. Ми – громадяни України: навчальний посібник з громадянської освіти (для апробації). Київ, 2001. 127 с.

55. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. Вісник програм шкільних обмінів. 2005. №23. С.18–20.

56. Розвиток ключових компетентностей учнів у сучасній школі. URL: <https://www.slideshare.net/yulyacheholka/ss-66070201>

57. Ростовський О. Методика викладання музики в початковій школі. Тернопіль, 2001, с.5-22, с.23-38, с.185-201.

58. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства. Київ, 2007. 267 с.

59. Стребна О. В. Формування педагогічного інструментарію вчителя у контексті громадянського виховання [Текст] : монографія. Херсон : КВНЗ «Херсон. акад. неперерв. Освіти», 2013. 219с.

60. Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність.

Управління освітою. 2005. № 24, грудень. С. 3.

61. Сухомлинський В.О. Народження громадянина. Київ : Рад. шк., 1970.
62. Тараненко І. Громадянська освіта в Україні: стан та перспективи розвитку. Історія в школах України. 2000. №3. С.15-18.
63. Ткачов С. І. Теорія та практика громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ - початку ХХ століття : [монографія]. Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х. : Цифр. друк. №1, 2012. 395 с.
64. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні. Педагогіка: Хрестоматія. 2-ге вид., стер. Київ: Знання-Прес, 2006. С. 329-340.
65. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / укладач Н. Степанова. Черкаси, 2014. 42 с.
66. Формування мистецьких уподобань учнів основної і старшої школи на уроках мистецтва та в позаурочний час: монографія/ О. Комаровська, Н. Миропольська, С. Ничкало, І. Денисюк, І. Руденко. Кропивницький: Імеркс-ЛТД, 2018. 144 с.
67. Швець Т. Е. Особливості громадянської соціалізації старшокласників. URL: <http://social-science.com.ua/article/208>.
68. Шестопалюк О. В. Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні аспекти : монографія. Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця: Консоль, 2008. 260 с.
69. Щекатунова Г.Д. Ліцей. Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г.Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С.455-456.
70. Як бути громадянином України: педагогічні технології громадянського виховання: метод. посіб. для педагогів загальноосвіт. навч. закл. [голов. ред.П. Кендзьор]. Львів : ЗУКЦ, 2015. 127 с.